

LA FRONTERA ESTATAL A LA CATALUNYA CONTEMPORÀNIA: UNA HISTORIOGRAFIA DEL PERÍODE DESPRÉS DELS TRACTATS DE BAIONA

ARIELA HOUSE
Universitat de Barcelona

RESUM

Aquest article fa una aproximació a la historiografia dedicada a la frontera estatal a Catalunya després dels tractats de delimitació de Baiona (1856-1868). Està organitzat a l'entorn de tres eixos temàtics: la Comissió Internacional dels Pirineus, institució bilateral heretada de les negociacions de Baiona; els Pirineus com a lloc de pas durant les guerres de la primera meitat del segle xx; i la implantació del règim franquista a la frontera a partir del 1939. Es tracta d'una historiografia dispar i encara reduïda. Amb l'excepció d'algunes obres sobre el pas de la frontera durant la Segona Guerra Mundial, hi ha més articles o capítols que llibres sencers. La tendència a veure la frontera pirinenca com a estable és un factor de la poca atenció que ha rebut dels historiadors de l'època contemporània, però l'absència de cap conflicte bèl·lic que enfrontés França i Espanya permet examinar d'una altra manera les relacions entre l'Estat, la frontera i les comunitats que viuen a la vora.

Data de lliurament: 24 d'octubre de 2018

Data d'acceptació: 27 de desembre de 2018

Paraules clau: *fronteres, Pirineus, relacions franco-espanyoles, Segona Guerra Mundial, franquisme, control de fronteres.*

ABSTRACT

This article deals with the historiography of the French-Spanish border in Catalonia since the Treaties of Baiona (1856-1868) that demarcated the boundary line, focusing on three topics: the International Commission of the Pyrenees, a bilateral institution that emerged from the Baiona negotiations; the Pyrenees as a place of passage during the wars of the first half of the 20th century; and the establishment of the Franco regime at the border, starting in 1939. The historiography of the Pyrenean border in this period remains limited in scope and number. With the exception of books about the border during the Second World War, most studies are short articles or book chapters. Because the Pyrenean border is seen as stable, it has not received much attention from historians of modern Europe. However, the lack of wars involving both France and Spain in this period allows the relationship between the state, the border, and borderland communities to be examined in a different light.

Keywords: borders, Pyrenees, French-Spanish relations, Second World War, Franco regime, border control.

ARIELA HOUSE

Doctora en Història Contemporània per la Universitat de Barcelona. Ha defensat recentment la tesi doctoral «El control de la frontera estatal a Catalunya, 1958-1978», dirigida per la Dra. Queralt Solé. Treballa sobre el control policial, la documentació de viatge que autoritzava el pas legal i el pas clandestí de la frontera. Originària dels Estats Units d'Amèrica, és llicenciada per l'Smith College (Massachusetts) i va cursar el màster d'Estudis Històrics a la Universitat de Barcelona.

El 2016, en el número 129 d'aquesta revista, Patrici Pojada reivindicava la importància dels segles XVI, XVII i XVIII en la configuració de les fronteres d'Europa.¹ L'època moderna, i especialment el se-

1. POJADA, Patrici. «Una historiografia de les fronteres a l'època moderna a través d'alguns casos ibèrics». *Índice Histórico Español*, 2a època, núm. 129, 2016, pàgs. 51-76.

gle XVIII, constitueix el bloc més complet de la historiografia de la frontera estatal a Catalunya. Alguns llibres sobre els orígens i les conseqüències de la divisió de Catalunya entre les corones francesa i hispànica prenen com a punt de partida la signatura del Tractat dels Pirineus, el 1659, o bé es remunten fins a l'aliança franco-catalana del 1640 contra la monarquia hispànica. Altres autors han fet estudis de llarga durada que comencen en èpoques anteriors del període modern i arriben fins al segle XIX. Peter Sahlins, per al cas de la Cerdanya,² i, més recentment, el geògraf Joan Capdevila, per a tot el Pirineu, segueixen l'evolució de la frontera entre Espanya i França des del 1659 fins als tractats de Baiona (1856-1868).³ Capdevila examina el procés de delimitació de tota la frontera pirinenca, la major part de la qual es va decidir en les negociacions de Baiona. L'objectiu d'aquest article és fer una aproximació a la historiografia sobre la frontera estatal a Catalunya després dels tractats dels límits. La tendència a veure la frontera pirinenca com a estable és, sens dubte, un factor important de la poca atenció que ha rebut dels historiadors d'aquest període en comparació amb altres fronteres europees. Però l'absència d'un conflicte bèl·lic que enfrontés els dos estats no hauria de dissuadir la recerca; al contrari, permet examinar d'una altra manera les relacions entre l'estat, la frontera i les comunitats que viuen a la vora.

La historiografia de la frontera estatal a Catalunya després del 1868 és dispar i encara reduïda, fet que es veurà reflectit en aquest article, que està organitzat en tres apartats a l'entorn de tres eixos temàtics que permeten considerar les aportacions de diferents autors. Aquí no es pretén fer una recopilació exhaustiva de tota la informació disponible, sinó una aproximació als aspectes que han estudiat autors que s'han centrat en la frontera pirinenca, especialment en treballs publicats en els darrers 25 anys. Després dels tractats de Baiona, les relacions bilaterals entre dos estats que no estan

2. SAHLINS, Peter. *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley: University of California Press, 1989. 351 pàgs.

3. CAPDEVILA I SUBIRANA, Joan. *Historia del deslinde de la frontera hispano-francesa: del tratado de los Pirineos (1659) a los tratados de Bayona (1856-1868)*. Madrid: Instituto Geográfico Nacional, 2009. 206 pàgs.

enfrentats permeten institucionalitzar la frontera comuna, notablement en la forma de la Comissió Internacional dels Pirineus, que serà el tema del primer apartat. Una altra qüestió són les guerres que involucren, almenys oficialment, només un dels dos estats. Aquestes provoquen fluxos de persones que les autoritats de l'estat del qual surten volen evitar i als quals hauran de reaccionar les autoritats de l'estat veí, una reacció que dependrà de la conjuntura política i la importància quantitativa dels moviments. El tercer apartat està dedicat a la postguerra espanyola, quan el nou règim franquista busca consolidar-se a la frontera. Les restriccions imposades des de dalt continuen alterant la vida de la població fronterera durant uns anys després d'acabar el conflicte europeu i les incursions més importants de la guerrilla antifranquista.

Pojada començava el seu article amb un examen de l'evolució del terme «frontera», que a l'època moderna no es definia exactament de la mateixa manera que avui dia. En aquest treball, la definició és l'actual, de límit entre dos estats. El punt de partida és, precisament, la delimitació de la frontera i la col·locació de fites per marcar la línia fixada pels tractats de Baiona. Tanmateix, cal tenir en compte no només el límit entre els territoris dels dos estats, sinó també la zona fronterera, que adquireix una definició oficial representativa quan es tracta de limitar-hi la circulació.

Institucionalitzar la frontera comuna: la Comissió Internacional dels Pirineus

El control de la frontera al segle XX va heretar de les negociacions de Baiona institucions bilaterals que d'alguna manera van continuar la feina de la comissió de delimitació. Joan Capdevila tracta els mecanismes per garantir el manteniment de les fites frontereres i per resoldre futures qüestions respecte al traçat de la frontera que es van institucionalitzar a partir dels anys setanta del segle XIX en l'epíleg del seu estudi sobre la delimitació de la frontera.⁴ Considere-

4. *Ibidem*, pàgs. 165-169

ra que la delimitació pretenia resoldre conflictes entre comunitats veïnes. Després del 1868 no va desaparèixer la conflictivitat local, però els tractats de Baiona van solucionar moltes qüestions: «uso y aprovechamiento de pastos, agua, pesca, propiedades divididas por la frontera, paso de personas, etc.». ⁵ Per a Capdevila, va ser la modernització de França i Espanya que va obligar els dos estats a crear mecanismes de cooperació per tractar noves qüestions, en la forma de comissions mixtes, la més antiga de les quals és la Comissió Internacional dels Pirineus. Aquesta comissió va néixer arran d'uns incidents a la badia d'Hondarribia. El 1875, per intercanvi de notes, es va acordar encarregar-li la resolució de qüestions respecte al servei duaner i la interpretació dels convenis de límits. El 1887, una sèrie de tres intercanvis de notes van establir que les competències de la comissió s'estenien a tota la frontera pirinenca i que el governs dels dos estats havien d'aprovar els acords a què arribava. La seu de la comissió es va mantenir a la zona fronterera fins al 1927, però vint anys després es va convertir, segons Capdevila, «en un organismo de las administraciones centrales que se hacen ayudar por funcionarios regionales o por Comités técnicos mixtos». ⁶ Tanmateix, caldria preguntar-se fins a quin punt el trasllat a Madrid o París de les reunions va afectar realment el funcionament de la Comissió, atès que havia estat des del principi una institució d'escala estatal.

Òscar Jané veu en la Comissió Internacional dels Pirineus una institució per aplicar el «reconeixement mutu» entre els dos estats com els únics interlocutors vàlids per tractar qüestions relacionades amb la frontera. ⁷ Jané considera que la Comissió és la continuació de la Comissió Mixta de Delimitació que va elaborar els tractats de Baiona, «tot i canviar de nom i de funcionament». Va continuar activa, «segurament per fer front a les reticències locals i posar pau davant els conflictes reals creats per la “repartició” fronterera, per

5. *Ibidem*, pàg. 166.

6. *Ibidem*, pàg. 167.

7. JANÉ, Òscar. «Identitats de frontera o la construcció de la frontera francoespanyola a Catalunya». A ESPINO, Antoni; JANÉ, Òscar (eds.): *Guerra, frontera i identitats*. Catarroja: Afers, 2015, pàgs. 193-208.

al seu més estricte control».⁸ Així doncs, la Comissió Internacional dels Pirineus s'ha de veure com un instrument de control, en el qual hi havia representants de les dues administracions que es reconeixien mútuament com a competents per decidir conflictes que poguessin posar en dubte els límits territorials entre la sobirania dels dos estats delimitats pels tractats de Baiona. La conflictivitat local va ser contínua abans i després del 1868. La importància de les negociacions de Baiona i de la Comissió Internacional dels Pirineus rau en el reconeixement mutu entre els dos estats que s'imposa a les comunitats frontereres: «s'està obligant el món local a reconèixer un únic poder polític de negociació: el ministeri, l'Estat».⁹

L'historiador del dret Jacques Poumarède reconstrueix l'evolució de la Comissió Internacional dels Pirineus des de la seva fundació fins al 1900, amb alguns apunts respecte a la història posterior, en un treball elaborat a partir de documentació del Ministeri d'Afers Estrangers francès.¹⁰ Inclou una extensiva nota de peu de pàgina que repassa la limitada bibliografia sobre la comissió que existia fa vint anys, que s'ha ampliat posteriorment amb els treballs citats aquí. La primera reunió de la comissió va tenir lloc el 21 d'abril de 1876. Durant els primers anys de la seva existència, va treballar per resoldre conflictes sobre la navegació a les aigües de la zona fronterera del País Basc. El gener del 1880, quan tot apuntava a una dissolució propera de la comissió mixta, va esclatar un conflicte sobre els drets de pesca al Bidasoa. Va ser un conflicte a la Cerdanya, entre els veïns de Llivia i Er, sobre un canal d'irrigació que va provocar, l'any 1885, que s'estenguessin fins al Mediterrani les competències de la comissió, que fins aleshores havia tractat exclusivament el tram més occidental de la frontera. Aquesta disputa en concret es va resoldre per altres vies diplomàtiques, però el

8. *Ibidem*, pàg. 206.

9. JANÉ, Òscar. «Litigis locals: usos per a la definició fronterera. Alguns casos de la Cerdanya». A ESPINO, Antoni; JANÉ, Òscar (eds.): *Guerra, frontera i identitats. Op. cit.*, pàgs. 239-266.

10. POUMARÈDE, Jacques. «Gérer la frontière : la Commission Internationale des Pyrénées (1875-1914)». A *La frontière des origines à nos jours : Actes des journées de la Société internationale d'Histoire du droit, Tenues a Bayonne, les 15, 16, 17 mai 1997*. Presses Universitaires de Bordeaux, 1997, pàgs. 401-423.

fet que un conflicte d'àmbit local es transformés en un afer diplomàtic va portar la diplomàcia francesa a proposar d'ampliar les competències de la comissió mixta. A principis del segle XX, va créixer el nombre de membres de les dues delegacions a la Comissió Internacional dels Pirineus. Abans del 1914, s'hi havien incorporat representants dels ministeris d'Agricultura, Obres Públiques i Guerra, fet que palesa la diversificació dels àmbits de treball de la comissió. Tanmateix, entre la fi de la Primera Guerra Mundial i l'esclat de la Guerra Civil espanyola, la comissió només es va reunir tres vegades: el 1921, el 1927 i el 1934. Poumarède nota que, encara que la Comissió Internacional dels Pirineus es va interessar per conèixer l'opinió dels veïns de la zona fronterera, no va acceptar mai la incorporació de representants regionals o departamentals a les deliberacions.

Un estudi complet sobre la Comissió Internacional dels Pirineus hauria de tenir en compte diversos treballs del geògraf Jean Sermet (1907-2003), que es poden considerar una font alhora primària i secundària. L'autor, professor universitari a Tolosa, va ser membre de la delegació francesa de la Comissió Internacional dels Pirineus a partir de la represa de les reunions el 1949. El 1968 publicava, a través del Ministeri d'Afers Estrangers francès, un llibret d'una vintena de pàgines amb motiu del centenari dels tractats de Baiona que també tracta la història de la comissió.¹¹ És durant el franquisme que es produeix l'expansió més important de la Comissió Internacional dels Pirineus amb la creació de diverses subcomissions per tractar aspectes generals de les relacions transfrontereses —intercanvis d'energia, assistència mútua, veterinaris, creació d'oficines de controls nacionals juxtaposats als posts fronterers— o problemes locals, com és el cas de les subcomissions de l'estany de Lanós o del Garona superior.¹² Sermet notava que l'activitat de la comissió més visible per al públic a mitjan segle XX era l'estudi de l'obertura de passos fronterers. A Catalunya, l'única novetat va ser la compleció de la carretera del coll d'Ares a mitjan anys seixanta.

11. SERMET, Jean. *Le centenaire des traités des limites et la commission internationale des Pyrénées*. Imprimerie du Ministère des Affaires Étrangères, 1968. 21 pàgs.

12. *Ibidem*, pàgs. 18-19.

Es troben més referències a la feina de la Comissió Internacional dels Pirineus en els treballs que el mateix autor va dedicar a les comunicacions transfrontereres.¹³ En l'obra de Sermet es palesen les bones relacions entre els dos estats; el període de màxima cooperació fins aleshores va començar en plena dictadura franquista, un cop superada la conjuntura immediatament posterior a la Segona Guerra Mundial.

Estat i frontera durant les guerres de la primera meitat del segle XX

El tema principal de bona part de la bibliografia sobre la frontera al segle XX és el Pirineu com a lloc de pas durant la Segona Guerra Mundial. En són protagonistes els refugiats o evadits que fugien de l'Europa ocupada per l'Alemanya nazi. Les forces d'ordre públic o armades dels dos estats —i de l'ocupant nazi— encarregades de la vigilància de la frontera són presentades en més o menys detall per tal d'esbrinar fins a quin punt era eficaç el control i quins riscos assumien els viatgers clandestins. La Primera Guerra Mundial ha estat menys estudiada. Controlar les fronteres és una de les funcions de qualsevol estat, però quan un dels dos estats que comparteixen una frontera participa en una guerra els objectius del control no són els mateixos a una banda i a l'altra. També hi influeix la naturalesa del règim polític, però els estats democràtics també poden limitar la sortida d'homes en funció del compliment del servei militar obligatori. Aquest control esdevé molt més important en temps de guerra.

Miquèl Ruquet ha omplert un buit en la historiografia de la frontera al segle XX amb la seva tesi, publicada posteriorment com a llibre, sobre la deserció i la insubmissió a través dels Pirineus

13. SERMET, Jean. *Les routes transpyrénéennes*. Toulouse: Société d'Histoire des Communications dans le Midi de la France, 1965, 328 pàgs; SERMET, Jean. «Progrès et état actuel des relations hispano-françaises à travers les Pyrénées». *Actas del Séptimo Congreso Internacional de Estudios Pirenaicos, Seo de Urgel, 1974*. Número extraordinari de *Pirineos*. Jaca: Instituto de Estudios Pirenaicos/Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1976, pàgs. 23-63.

Oriental durant la Primera Guerra Mundial.¹⁴ Examina el perfil dels desertors i insubmisos, els seus motius i les estratègies que fan servir per passar la frontera, entre altres aspectes de la qüestió. Per a l'estudi de la relació entre l'estat i la frontera són especialment interessants les consideracions que fa respecte a les limitacions del control, que tenen causes geogràfiques i humanes, i els motius de la baixa taxa de desercions. L'Estat està representat a la frontera per funcionaris o soldats que, per motius diversos, poden resultar poc eficaços en el control de la frontera. Ruquet explica que els duaners, que tenien un paper important en la vigilància de la zona, van ser criticats pels comissaris especials per manca de rigor en la repressió del pas clandestí. Molts eren del departament o eren occitans casats amb catalanes. Els gendarmes també van rebre crítiques per manca de col·laboració amb els altres serveis de control i per poc zel en la detenció de desertors. Els resultats obtinguts de la instal·lació de cordons militars als passos fronterers van decebre els comissaris especials. Molts dels soldats dels regiments d'infanteria territorial eren del departament o de departaments veïns: «Ils ne sont pas étrangers aux personnes qu'ils sont censés contrôler».¹⁵ Com els duaners, aquests homes, que en principi havien d'imposar l'interès de l'Estat a controlar la frontera, es comportaven com a veïns de les seves comunitats locals més que no com a agents de l'Estat. És més, alguns soldats territorials, més grans que els homes enviats al front, eren analfabets. Pel que fa a les restriccions de circulació al departament fronterer que es van implementar durant la guerra, tant els batlles encarregats d'expedir salconduïts com la població mostren poc interès a complir escrupolosament les normes; era estesa l'expedició i la circulació amb salconduïts en blanc.

Per a Ruquet, la baixa taxa d'insubmisos i desertors durant la Primera Guerra Mundial demostra l'èxit de l'escola francesa que es va implantar a finals del segle XIX. Aquí es veu clarament el poder del nacionalisme d'estat. A diferència del segle XIX, la deserció ja no era una pràctica estesa a les comunitats rurals de França. Així

14. RUQUET, Miquèl. *Déserteurs et insoumis de la Grande Guerre sur la frontière des Pyrénées-Orientales*. Canet de Rosselló: Editorial Trabucaire, 2009. 549 pàgs.

15. *Ibidem*, pàg. 453.

doncs, els esforços per inculcar l'adhesió a l'Estat a la nova generació a través de l'educació obligatòria van crear un clima en el qual la gran majoria va acceptar la crida a files. L'organització del control de la frontera tenia moltes mancances, però el mateix Estat havia creat les condicions perquè no fos tan necessari un control rigorós, almenys per evitar les desercions. Tanmateix, a la zona fronterera, el contacte amb l'altra banda, que incloïa vincles familiars, eclesiàstics, comercials i de feina, permetia pensar fora del marc de l'Estat francès. Ruquet xifra en dos mil els desertors i insubmisos nord-catalans, especialment nombrosos als cantons de Prats de Molló i Sallagosa. Alguns dels insubmisos eren emigrants nord-catalans que ja vivien al Principat abans de la guerra. Un altre factor que complicava el control de la frontera eren els treballadors que es desplaçaven des de la banda espanyola, més necessaris que mai per a l'economia nord-catalana davant la mobilització massiva d'homes de nacionalitat francesa. Gràcies a la consideració de factors com aquest, el llibre contribueix al coneixement de la vida als dos costats de la frontera a principis del segle XX, a més de la deserció durant la Gran Guerra.

El següent conflicte bèl·lic que va afectar la frontera pirinenca va ser la Guerra Civil espanyola. Jordi Rubió Coromina ha estudiat l'èxode del 1936 a través dels Pirineus.¹⁶ La frontera és molt més protagonista aquí que en la historiografia de l'exili del 1939, que ha estat més estudiat. Seguint Rubió, cal distingir entre els exilis carlins del segle XIX o l'exili republicà del 1939, que es produeixen quan el bàndol dels vençuts encara controla la zona fronterera per facilitar la fugida, i l'èxode del 1936, que obliga les persones a esquivar la vigilància de les forces de l'Estat republicà o dels milicians. L'Estat, arran de la resposta a l'intent de cop d'estat, perd el control de la frontera perquè esclata també una revolució que aconsegueix controlar part del territori. Rubió distingeix entre «dues grans etapes» en el control de la frontera durant la Guerra Civil: la primera, sota el domini dels milicians, i la segona, a partir de la represa del

16. RUBIÓ COROMINA, Jordi. *L'èxode català de 1936 a través dels Pirineus*. Girona: Gregal, 2015. 388 pàgs.

control pels carrabiners, cos de vigilància de l'Estat. Tot i situar aquesta represa a l'abril del 1937, quan es va posar fi al domini anarquista a la Cerdanya, explica que el govern de la Generalitat de Catalunya va prioritzar el tram més oriental de la frontera, aproximadament des de la Vajol fins a la costa, amb l'enviament a finals d'octubre de 1936 de 150 soldats. Juan Negrín, ministre d'Hisenda del govern republicà, va reorganitzar els carrabiners i va ser criticat per convertir el cos en una mena d'exèrcit personal, però va aconseguir estrènyer la vigilància de la frontera.

No totes les persones que van passar clandestinament la frontera a principis de la guerra pretenien passar al bàndol contrari, sinó que es va donar un exili que fugia de tota participació en el conflicte. Aquest exili, com les desercions de la Primera Guerra Mundial que ha estudiat Ruquet, suposava un rebuig de les obligacions envers l'Estat que posaven en perill la pròpia vida. Els intents de fugida augmenten amb la crida de més lleves al front. En el context d'una guerra civil, aquesta actitud contrasta amb la decisió de passar-se a l'altre bàndol d'aquells que van sortir pel Pirineu català per tornar a entrar voluntàriament al territori espanyol pel País Basc, ja sota domini franquista. Rubió dedica l'última secció del llibre al paper dels catalans que havien fet la guerra al bàndol franquista en la implantació del nou règim a Catalunya. Així doncs, l'estudi de la frontera durant la Guerra Civil contribueix a l'anàlisi tant dels esforços de l'Estat republicà per reprendre el control del territori després de l'erupció de les milícies populars com de la constitució del nou estat després de la victòria franquista.

La historiografia del pas de la frontera durant la Segona Guerra Mundial comença amb els treballs d'Émilienne Eychenne. La historiadora va reconstruir històries de *passeurs*, xarxes d'evasió i evadits mitjançant documentació d'arxius i testimonis orals i escrits d'uns fets que aleshores només tenien uns quaranta anys. Dels cinc llibres que va publicar sobre el tema a partir del 1980, un tracta específicament del pas al departament dels Pirineus Orientals,¹⁷ i

17. EYCHENNE, Émilienne. *Les Portes de la liberté : le franchissement clandestin de la frontière espagnole dans les Pyrénées-Orientales de 1939 a 1945*. Toulouse: Privat, 1985. 284 pàgs.

un altra a tota la frontera franco-espanyola.¹⁸ Eychenne tracta tant de les diferents forces de la vigilància de la frontera —espanyoles, franceses i, a partir de l'ocupació, alemanyes— i la detenció d'evadits per aquestes forces com de les diverses xarxes d'evasió i els *passeurs*. Les comunitats frontereres no són absents en l'obra d'Eychenne, que nota que mai no han deixat de passar d'una banda a l'altra i examina el paper dels contrabandistes que es converteixen en *passeurs* de persones quan l'oportunitat es presenta per l'esclat d'una guerra. Per a aquests residents de la zona fronterera, el tancament de la frontera no és un obstacle perquè sempre l'han passat per altres camins per esquivar la duana.

Robert Belot examina el tema dels evadits en clau encara més estrictament francesa.¹⁹ Veu en el fenomen «une sorte d'observatoire idéal de la France en guerre».²⁰ L'objectiu principal del seu llibre és reivindicar la memòria i la necessitat d'estudiar les evasions a través d'Espanya per aproximar-se a «la troisième France», ni col·laboracionista amb l'ocupació nazi ni gaullista. Va ser el general Henri Giraud, rival de Charles de Gaulle, qui es va interessar per fer arribar a l'Àfrica del Nord els evadits que passaven clandestinament els Pirineus. Tot i aquest enfocament, es tracta d'un estudi extensivament documentat que també aporta informació sobre l'actitud de l'Espanya franquista envers la dissidència francesa que operava a les representacions diplomàtiques franceses de Madrid i Barcelona i entrava clandestinament per la frontera pirinenca.

Josep Calvet ha reprès la idea d'Eychenne dels Pirineus com «les muntanyes de la llibertat» per als evadits i refugiats de la Segona Guerra Mundial.²¹ A diferència de la historiadora francesa, va centrar la seva recerca en arxius de la banda espanyola de la frontera. Una part important del llibre segueix el pas per presons i camps de concentració de persones detingudes després d'entrar al territori espa-

18. EYCHENNE, Émilienne. *Pyrénées de la liberté : les évasions par l'Espagne, 1939-1945*. Toulouse: Privat, 1998. 2a edició, 317 pàgs.

19. BELOT, Robert. *Aux frontières de la liberté : Vichy, Madrid, Alger, Londres. S'évader de France sous l'Occupation*. París: Payard, 1998. 793 pàgs.

20. *Ibidem*, pàg. 691.

21. CALVET, Josep. *Les muntanyes de la llibertat: El pas dels evadits pels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial*. Barcelona: L'Avenç, 2008. 237 pàgs.

nyol. Per a aquest autor, les relacions entre comunitats d'una banda i de l'altra han estat una constant en la història de la frontera, però és en el període de la Guerra Civil espanyola i la Segona Guerra Mundial que els camins pirinencs «adquiriren el seu major protagonisme»,²² amb moviments successius de persones en un sentit o en l'altre seguint la conjuntura política i bèl·lica de cada estat. Tal com es veurà a continuació, Calvet és també l'autor d'un treball sobre el control de la frontera a la postguerra espanyola, més enfocat en les mesures represives que van alterar la vida quotidiana de la població del vessant sud. Un altre historiador que ha estudiat aquests dos aspectes de la història de la frontera pirinenca a Catalunya és Josep Clara. Pel que fa a la Segona Guerra Mundial, ha reconstruït la presència de forces de l'Alemanya nazi a la frontera dels Pirineus Orientals i les relacions entre aquestes i les autoritats franquistes, de 1942 a 1944, a partir de documentació policial del fons del Govern Civil de Girona.²³

El control de la frontera per l'estat franquista

L'Espanya que va haver de reaccionar davant l'entrada de refugiats i evadits va ser el règim franquista, vencedor de la guerra civil que va acabar poc abans d'esclatar la guerra europea. Pot ser útil, doncs, distingir entre la historiografia centrada en la Segona Guerra Mundial i una altra, més reduïda, que té més a veure amb la consolidació del control de la frontera per part del nou estat franquista a partir del 1939. L'any 1993 Javier Antón Pelayo, autor d'un treball primerenc sobre el tema, elaborat a partir del fons del Govern Civil de Girona, es lamentava que la bibliografia sobre el control policial de la frontera durant el primer franquisme es limitava a estudis fets per membres de les mateixes forces policials amb accés a arxius secrets i obres d'antics combatents que reivindicaven la importància dels maquis en la història de l'oposició antifranquist-

22. *Ibidem*, pàg. 199.

23. CLARA, Josep. *Nazis a la frontera dels Pirineus Orientals*. Barcelona: Rafael Dalmau, 2016. 128 pàgs.

ta.²⁴ Un treball de Josep Calvet de l'any 1999 sobre el Pirineu de Lleida complementa l'estudi d'Antón Pelayo sobre les comarques gironines.²⁵ L'historiador militar Fernando Martínez de Baños aporta informació procedent d'arxius militars i aragonesos que es pot contrastar amb els estudis fets a Catalunya en un llibre sobre la lluita de l'exèrcit espanyol contra els maquis a l'Alt Aragó i a la Val d'Aran.²⁶ Una altra font, contemporània al treball d'Antón Pelayo, és la tesi de Jean-Louis Blanchon, disponible a la biblioteca del Pavelló de la República de la Universitat de Barcelona, que aporta detalls sobre la vida a la Cerdanya de 1936 a 1948.²⁷ En aquest apartat, a diferència dels anteriors, no es tractaran un per un els treballs, sinó que s'examinarà el que diuen els autors sobre alguns aspectes clau del control de la frontera durant els primers anys del franquisme: l'alternança entre el control militar i el control civil, les mesures repressives que s'imposen a la població local i l'efectivitat d'aquestes a l'hora de dissuadir la col·laboració amb la guerrilla antifranchista, els desterraments i la creació d'una extensiva zona fronterera per la qual no es pot circular sense un salconduit especial.

En acabar la Guerra Civil, la vigilància i el control de la frontera eren competència de l'exèrcit franquista. En els anys següents es produiria una alternança entre el poder militar i civil en aquest àmbit, determinada pel curs de la guerra europea i l'activitat dels maquis. A finals de 1942, arran de l'ocupació alemanya de la França de Vichy, l'exèrcit se'n va tornar a fer càrrec. Va mobilitzar les llevs de 1938, 1939, 1940 i 1941 per destinar més soldats al Pirineu.²⁸

24. ANTÓN PELAYO, Javier. «El control policial de la frontera nordeste durante el primer franquismo». A TUSELL, Javier (coord.): *El régimen de Franco, 1936-1975: política y relaciones exteriores*. Madrid: UNED, 1993, vol. 1, pàgs. 227-236.

25. CALVET, Josep. «El control de la frontera durante el primer franquismo: la creación de la zona policial en el Pirineo de Lleida». A *Tiempos de silencio. Actas del IV Encuentro de Investigadores del Franquismo, Valencia, 17-19 de noviembre de 1999*. València: Universitat de València, 1999, pàgs. 12-17.

26. MARTÍNEZ DE BAÑOS, Fernando. *Hasta su total aniquilación: El Ejército contra el maquis en el Valle de Arán y en el Alto Aragón, 1944-1946*. Madrid: Almena Ediciones, 2002. 254 pàgs.

27. BLANCHON, Jean-Louis. *La Cerdagne pays frontière, 1936-1948 : rupture ou continuité?*. Toulouse: Université de Toulouse-Le Mirail, 1992. Tesi doctoral, 2 volums, 372 i 237 pàgs.

28. CALVET, Josep. «El control de la frontera...». *Op. cit.*, pàg. 13.

Després d'un període de vigilància civil, a principis de 1944 es van donar instruccions perquè les capitànies generals es prepararessin per encarregar-se de la vigilància i l'ordre públic a la zona fronterera en el cas d'una invasió aliada de França. El desembarcament de les tropes aliades a Normandia, el juny de 1944, va activar aquest pla. Les forces d'ordre públic a la zona fronterera de les províncies de Girona i Lleida van passar a dependre de la Capitania General de la 4a Regió Militar.²⁹ La lluita contra els guerrillers espanyols va motivar, a finals de 1944 i principis de 1945, la concentració més important de forces armades i de seguretat a la frontera de tot el període.³⁰

La vida quotidiana de la població fronterera es va veure alterada considerablement. Per fer front als maquis, es van imposar mesures restrictives que obligaven els habitants de les masies situades a la zona a col·laborar amb les forces armades i de seguretat. Havien de denunciar la presència de persones sospitoses i podien ser obligats a fer de guies, prestar els seus vehicles a les forces armades o de seguretat o proveir allotjament. A més a més, els que tenien llicència de tinença d'escopetes tenien l'obligació de presentar-se per col·laborar amb les tasques de control sempre que fos necessari. Els classificats com a desafectes al règim i els familiars d'exiliats podien quedar confinats al poble o bé a casa seva durant moments d'alarma. Es va prohibir la caça, l'excursionisme, circular pel camp a la nit i tenir llums o focs encesos a partir de les 22 hores.³¹ A la Cerdanya, a partir del 4 d'octubre de 1944, es van prohibir els desplaçaments de nit, de 20 hores a 7 hores.³² L'incompliment de les normes es castigava amb un arrest governatiu o una multa.

Segons Antón Pelayo, les mesures restrictives van aconseguir crear un clima poc favorable als guerrillers entre la població local, però la policia creia que moltes masies hi col·laboraven activament. Aquest problema va motivar l'elaboració, el 1946, d'informes deta-

29. *Ibidem*, pàg. 13; MARTÍNEZ DE BAÑOS, Fernando. *Hasta su total aniquilación... Op. cit.*, pàg. 73.

30. ANTÓN PELAYO, Javier. «El control policial...». *Op. cit.*, pàg. 232.

31. *Ibidem*, pàg. 233; CALVET, Josep. «El control de la frontera...». *Op. cit.*, pàg. 15.

32. BLANCHON, Jean-Louis. *La Cerdagne pays frontière... Op. cit.*, vol. II, pàg. 35.

llats sobre els habitants de les masies de la zona fronterera de les comarques gironines que van recollir dades respecte als seus antecedents i la ideologia política.³³ Pel que fa a les comarques de Lleida, Calvet considera que les mesures repressives, si bé van contribuir a crear una dinàmica desfavorable als guerrillers, no van aconseguir l'efecte desitjat. Les autoritats atribuïen l'escassetat de les detencions que s'havien pogut dur a terme a la manca de col·laboració dels catalans fronterers, que contrastava amb l'actitud de la població de la zona fronterera basconavarresa. En alguns punts del Pirineu pels quals havien passat els maquis, la pressió militar no es va dissipar en retornar la tranquil·litat i el comandant militar de la població va continuar imposant la seva autoritat al poder civil de l'alcalde.³⁴

Una altra pràctica repressiva que va caracteritzar la postguerra espanyola a la zona fronterera van ser els desterraments. Hi havia dues categories de desterraments, que Antón Pelayo descriu com a definitius i transitoris. Les persones subjectes a un desterrament definitiu foren obligades a instal·lar-se a l'interior del territori espanyol. Quan hi havia o es temien problemes a la frontera —per exemple, durant la invasió dels maquis a la Val d'Aran i en finalitzar la guerra europea—, les persones que les autoritats havien identificat com a «elementos peligrosos» sofrien un desterrament transitori que els obligava a allunyar-se de la frontera, de vegades durant períodes de fins a cinc o sis mesos. Els obligats al desterrament transitori no podien romandre a la zona fronterera, però tenien la possibilitat d'anar-se'n a una zona més llunyana de la mateixa província; molts van passar aquests mesos a Girona.³⁵ Els militars, guàrdies civils i policies depurats foren obligats a abandonar la zona fronterera per ordre del capità general l'octubre de 1944. Pel que fa al Pirineu de Lleida, Calvet explica que les visites de Francisco Franco per presidir les inauguracions de centrals hidroelèctriques van ser motiu per desterrar temporalment persones en llibertat vigilada. Els residents de la zona fronterera que es trobaven en aquesta situació penal vivien amb la possibilitat d'haver d'abandonar els

33. ANTÓN PELAYO, Javier. «El control policial...». *Op. cit.*, pàgs. 233-235.

34. CALVET, Josep. «El control de la frontera...». *Op. cit.*, pàg. 15.

35. ANTÓN PELAYO, Javier. «El control policial...». *Op. cit.*, pàg. 231.

seus pobles en qualsevol moment. En alguns casos es van produir enfrontaments entre el Govern Civil de Lleida i alcaldes que no estaven d'acord amb la decisió de desterrar un veí del poble.³⁶

Els autors ja citats no van portar les seves recerques més enllà dels anys quaranta. Un treball de Josep Clara segueix l'evolució de la zona fronterera i dels salconduits a la província de Girona fins que es van suprimir a la data tardana de l'octubre de 1955. Inclou un annex en el qual es reproduïx documentació governativa que aporta més detalls. Clara, seguint un informe preparat pel Govern Civil de Girona el 1955, atribueix l'establiment de la zona fronterera a una circular de la Direcció General de Seguretat del 10 de setembre de 1941.³⁷ Les aportacions de Blanchon i Calvet fan pensar que aquesta circular va suposar l'ampliació d'una zona establerta el 1939, i que va establir el sistema de salconduits que perduraria fins a la supressió de la zona fronterera. La Guàrdia Civil va establir punts de control a les vies d'entrada i sortida de la zona fronterera.³⁸ Tal com diu Clara, «la frontera era abans de la frontera». Hi havia punts habilitats per controlar el pas entre la zona restringida i la resta del territori espanyol, amb una funció semblant a la dels punts habilitats per al pas de la frontera estatal. Els límits meridionals de la zona a la província de Lleida es van establir en una línia que partia d'Areny de Noguera (província d'Osca), passant per la Pobra de Segur, Coll de Nargó i Sant Llorenç de Morunys.³⁹ A la província de Girona, la carretera de Roses-Figueres-Olot-Ripoll en marcava els límits.⁴⁰ La delimitació de la zona va experimentar més canvis als anys quaranta. Clara recull una instrucció de l'any 1950 de la Capitania General de la 4a Regió Militar que dona uns límits encara més meridionals que els del juny de 1944, especialment a l'est, on la zona fronterera arribava fins a Palamós, tot i que esquivava Girona pel nord.

36. CALVET, Josep. «El control de la frontera...». *Op. cit.*, pàg. 14.

37. CLARA, Josep. «Quan la frontera era abans de la frontera i calia un salconduit especial». En *Temps de postguerra: Estudis sobre les comarques gironines*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 2000, pàgs. 195-214.

38. CALVET, Josep. «El control de la frontera...». *Op. cit.*, pàg. 14.

39. *Ibidem*, pàg. 13.

40. CLARA, Josep. «Quan la frontera era abans de la frontera...». *Op. cit.*, pàg. 196.

Tots els autors esmenten la zona fronterera perquè va ser un dels elements clau del control repressiu que van practicar les autoritats franquistes a la postguerra. L'enfocament de cada estudi en un àmbit geogràfic concret, amb la consulta d'arxius diferents, fa imprescindible llegir tots aquests autors per fer una aproximació a l'evolució de la zona fronterera, encara que el treball de Clara és el més complet sobre el tema. Segons aquest historiador, l'exigència del salconduit es podia justificar, per l'activitat dels maquis, només fins al 1949. El juliol de 1952, la Direcció General de Seguretat va reafirmar l'obligatorietat del salconduit en resposta a un escrit del governador civil de Gipuzkoa sobre la possibilitat de suprimir el requisit i després de consultar amb l'Alt Estat Major. El 1955, l'alcalde de Figueres va proposar modificar els límits de la zona fronterera perquè quedessin al nord de la ciutat. Va obtenir el suport del governador civil de Girona, però la Direcció General de Seguretat va contestar que establir els límits de la «zona impermeabilitzada» era competència de l'Estat Major Central de l'Exèrcit. Tal com explica Clara, l'ordre de supressió dels salconduits, donada el 4 d'octubre de 1955 pel ministre de la Governació, va ser conseqüència de la visita, el dia abans, de Francisco Franco al castell de Peralada com a convidat de Miquel Mateu. L'historiador creu que Mateu va ser còmplice en l'arribada tardana d'un cuiner, fet que va permetre que Franco s'assabentés del requisit del salconduit i les conseqüències negatives que tenia per a la vida quotidiana a la zona. Clara atribueix l'interès del governador civil a mantenir els salconduits al fet que una part dels diners quedava a Girona, atès que «les liquidacions permetien un cert marge de maniobra» per no enviar tot l'import recaptat a Madrid.⁴¹ Encara que aquest historiador no entra en una anàlisi més elaborada dels fets que relata, la història dels salconduits de la zona fronterera apunta a la necessitat d'evitar veure l'estat únicament en termes abstractes, en comptes de considerar les persones que integren, en aquest cas, l'aparell d'ordre públic de l'estat franquista.

Fins aquí s'ha fet una selecció parcial de la historiografia de la frontera estatal a Catalunya després dels tractats de Baiona, cen-

41. *Ibidem*, pàg. 206.

trada en aquells estudis que s' enfoquen principalment en el fet fronterer. Als títols de les obres citades apareix el terme *frontera* o *Pirineus*, o bé ambdós, amb una única excepció que fa referència a dos territoris fronterers de l'Estat espanyol. No s'ha considerat la bibliografia sobre exilis, amb l'excepció d'autors que posen l'èmfasi en el fet de passar la frontera. Com és evident, la historiografia dels exilis que s'han produït des del 1870 —el del 1939 és el més estudiat— també té coses a dir sobre la frontera, encara que aquesta no en sigui el tema principal. Per a una aproximació més completa, caldria examinar no només la limitada bibliografia sobre la Comissió Internacional dels Pirineus, sinó també la historiografia més generalista de les relacions diplomàtiques, com ara l'estudi detallat que Anne Dulphy dedica a les relacions franco-espanyoles durant el decenni posterior a la Segona Guerra Mundial, de 1945 a 1955.⁴² Reconstrueix el tancament de la frontera que el govern francès va dur a terme l'any 1946, motivat pel rebuig al règim franquista, i el restabliment del trànsit normal que va acompanyar la normalització de les relacions entre els dos governs. Des de la història del turisme s'han reconstruït les restrictives condicions d'entrada per als turistes estrangers a la postguerra espanyola i la relaxació gradual d'aquestes normes fins a la supressió dels visats d'entrada que va contribuir al *boom* turístic dels anys seixanta, un fenomen que va fer multiplicar les xifres de trànsit de la frontera pirinenca.⁴³

Tal com assenyalava Patrici Pojada, una part de la historiografia de les fronteres a l'edat moderna ha evolucionat cap a l'estudi de les pràctiques socials.⁴⁴ Les comunitats frontereres són presents en la historiografia que s'ha resumit aquí, però el bloc principal està molt centrat en els fets de la Segona Guerra Mundial. Amb l'excepció dels llibres sobre els Pirineus com a lloc de pas durant aquest

42. DULPHY, Anne. *La politique de la France à l'égard de l'Espagne de 1945 à 1955 : entre idéologie et réalisme*. Direction des archives et de la documentation, Ministère des affaires étrangères, 2002. 829 pàgs.

43. CORREYERO RUIZ, Beatriz. «La administración turística española entre 1936 y 1951. El turismo al servicio de la propaganda política». *Estudios Turísticos*, núm. 163-164, 2004, pàgs. 55-79; PACK, Sasha D. *Tourism and Dictatorship: Europe's Peaceful Invasion of Franco's Spain*. New York: Palgrave Macmillan, 2006. 273 pàgs.

44. POJADA, Patrici. «Una historiografia de les fronteres...». *Op. cit.*, pàgs. 72-73.

conflicte, hi ha més articles o capítols que llibres sencers. Encara s'ha investigat menys la frontera durant l'època posterior, dels darrers dos decennis de la dictadura i la transició postfranquista que va permetre que Espanya comencés a negociar l'entrada a la Comunitat Europea com a estat democràtic. No hi ha estudis exhaustius de llarga durada, ni tan sols sobre diversos decennis, que segueixin els efectes dels canvis polítics als dos estats tant en temps de guerra com en períodes més allunyats dels conflictes bèl·lics.